

УДК 94 (100) «1939-1945» (430)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.23>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРИРОДИ, ПРИЧИН ТА ПРОЯВІВ РАДЯНСЬКОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.)

Гетьманчук Микола,*доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-002-2627-8161*

У статті досліджуються особливості колабораціонізму громадян колишнього Радянського Союзу в роки Другої світової війни. Проаналізовано основні підходи до висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії природи, причини та мотивів масового колабораціонізму радянських громадян, які впливали на їхню участь: 1) у співпраці з окупантами в політичній, економічній, адміністративній та культурній сферах; 2) участь у військових формуваннях Вермахту, військ СС та поліції нацистської Німеччини. Особлива увага звертається на природу радянського колабораціонізму, який, на відміну від колабораціонізму в державах Західної Європи, не можна класифікувати як класичний. Стверджується, що співпраця з німецькими окупантами українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, азербайджанців, вірменів, татар, національних меншин розглядається колабораціонізмом тільки в радянській офіційній історіографії та сучасній Російській Федерації. Доказується, що представники цих народів, які співпрацювали з нацистськими окупантами і служили їм, не зраджували своїх держав, оскільки таких на практиці не існувало. Показано, якщо у сфері військового колабораціонізму, тобто збройній боротьбі проти сталінського тоталітарного режиму, брало участь за різними оцінками 1,2 млн радянських громадян, то у цивільній сфері з окупантами співпрацювали 20 млн чоловік. Констатується, що головними причинами масового колабораціонізму радянських громадян стали: 1) утвердження у СРСР жорстокого сталінського тоталітарного режиму з його кривавими репресіями; 2) запровадження не менш жорстокого нацистського окупаційного режиму на захопленій території СРСР.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій рейх, радянський колабораціонізм, окупаційний режим, сталінський тоталітарний режим.

Hetmanchuk Mykola. Modern approaches to highlighting the nature, causes and manifestations of Soviet collaborationism during the Second World War (1939–1945)

The article examines the peculiarities of collaborationism of citizens of the former Soviet Union during the Second World War. The main approaches the coverage and domestic and foreign historiography of the nature, causes and motives of the mass collaborationism of Soviet citizens, which had a decisive influence on their participation, were analyzed: 1) in cooperation with the occupiers in the political, economic, administrative and cultural spheres; 2) participation in the military formations of the Wehrmacht, the SS troops and police of Nazi Germany. Particular attention is paid to the nature of Soviet collaborationism, which, unlike collaborationism in Western European countries, cannot be classified as classical. It is claimed that cooperation with the German occupiers of Ukrainians, Belarusians, Lithuanians, Estonians, Latvians, Georgians, Armenians, Azerbaijanis, Tatars and national minorities is considered collaborationism only in Soviet official historiography and modern Russian Federation. It is proven that the representations of these peoples, who cooperated with the German occupiers and served then did not betray exist in practice. It is shown that according to various estimates, 1.2 million Soviet citizens participated in the field of military collaborationism, that is, the armed struggle against the Stalinist totalitarian regime, while in the civilian field more than 20 million people cooperated with the occupiers. It is stated that the main reasons for the mass collaborationism of Soviet citizens were: 1) the establishment of the brutal Stalinist totalitarian regime in the Soviet Union with its bloody repressions; 2) the introduction of an equally brutal Nazi occupation regime on the captured territory.

Key words: Second World War, Third Reich, Soviet collaborationism, occupation regime, Stalin's totalitarian regime.

Колабораціонізм, тобто співпраця населення захоплених агресором держав з окупаційним режимом, є загальнопоширеним явищем у світовій історії. Сам термін «колабораціонізм» (франц. collaborationisme – співпрацювати) бере початок від зустрічі А. Гітлера і французького маршала А. Петена в Монтуарі 24 жовтня 1940 р. Під час переговорів про німецько- французькі відносини А. Гітлер вжив слово «collaboration», яке потім його перекладач П. Шмідт повторив у значенні «співпраця» [29, с. 274–276]. Згодом цим терміном було офіційно названо принцип взаємин нацистської Німеччини з урядами держав, що співпрацювали з нею. Колабораціоністами також стали називати іноземних громадян, які співпрацювали з окупантами у цивільній сфері, а також брали участь у національних військових формуваннях німецького Вермахту, військ СС та поліції.

Слід наголосити, що актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється такими причинами: 1) аналіз історіографії засвідчує недостатнє висвітлення проблеми як українського, так і радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни вітчизняною історичною наукою; 2) незважаючи на введення у науковий обіг чималого пласту нових історичних джерел, частина зарубіжних науковців колишнього СРСР використовує у своїх працях пропагандистські штампи та тиражує старі міфи. Навіть окремі українські історики у низці аспектів чомусь розглядають проблему радянського колабораціонізму з позиції сьогодення, повністю або частково ігноруючи історичний контекст того часу; 3) чимало наукових праць російських дослідників виділяються відверто тенденційним характером, а деякі з них вважають, що проблему російського колабораціонізму, яка нині є надто дражливою для офіційної Москви, досліджують лише «історики-ревізіоністи», «маргінали», «неонацисти», «неовласівці», «ліберали, які відпрацьовують зарубіжні гранти»; 4) події російсько-української війни 2014–2022 рр. засвідчують не тільки необхідність подальшого дослідження задекларованої проблеми, але й природу, причини та прояви сучасного українського колабораціонізму і шляхів боротьби з ним [13].

У ході Другої світової війни німецькі війська захопили близько 10% території СРСР у його довірених кордонах. Вся Україна, Білорусія, Молдавія, республіки Прибалтики та частково або повністю російських 12 країв і областей стали окупованими. За лінією фронту залишалося 40% населення СРСР, а загальна його кількість, яка змушена була проживати під німецькою окупацією два–три роки, становила не менше 80 млн чоловік. Можна з упевненістю констатувати, що основним вектором окупаційної політики нацистів і їхніх союзників стала реалізація плану економічного та культурного пограбування захоплених територій, а кінцевою метою – їх «очищення» від населення шляхом масового знищення, депортацій та асиміляції. Тому перед населенням окупованих територій насамперед постала проблема виживання та пошук засобів для існування. За підрахунками науковців близько 22 млн громадян СРСР були змушені співпрацювати з німецькими окупаційними властями у різних сферах [17, с. 214].

У наукових працях вітчизняних і зарубіжних істориків виділяються форми такої співпраці радянських громадян з німецьким окупаційним режимом: 1) політичний колабораціонізм – співпраця з ворогом на ідейних засадах; 2) адміністративний колабораціонізм – форма співпраці з окупантами радянських громадян в органах місцевого самоврядування, діяльність яких контролювалася німецькими властями; 3) економічний колабораціонізм – це співпраця у будь-яких галузях економіки на користь ворога; 4) побутовий колабораціонізм – пов'язаний із встановленням доброзичливих стосунків між окупантами та місцевим населенням; 5) культурний колабораціонізм – співпраця з окупантами в духовній сфері, яка задовольняла інтереси окупаційної влади; 6) військовий колабораціонізм – добровільна чи примусова служба у військових формуваннях Німеччини та її сателітів [27, с. 50–52]. Необхідно відзначити, що колабораціонізм мав різні виміри і не обов'язково означав солідарність з ідеологією та практикою фашизму. Він проявлявся в надзвичайно широкому діапазоні – від побутового до адміністративного й військового співробітництва.

Потрібно зазначити, що в 1933–1940 рр. у Європі практично не було жодної країни чи бездержавної нації, політичні сили яких тією чи іншою мірою не розраховували співпрацювати з нацистською Німеччиною. Лише з часом А. Гітлером для кожної європейської держави було розроблено окрему політичну лінію, залежну від того, як вона ставилася до його планів встановлення панування на європейському континенті. Більшість з європейських країн повинні були стати для нього джерелом поповнення людських резервів німецького Вермахту та військ СС і військових арсеналів. Тому в ході Другої світової війни нацистська політична еліта намагалася для реалізації своїх політичних рішень залучати різні народи: 1) державні, які через владні авторитарно орієнтовані урядові кола співпрацювали з нацистами й надавали Німеччині ідеологічну, військову та матеріально-технічну підтримку; 2) історично бездержавні або позбавлені державної незалежності народи, які через співпрацю з німецькими властями прагнули змінити свій політичний статус. Для представників державних націй, окупованих Німеччиною, зазначають вітчизняні дослідники, політична і військова співпраця з ворогом була насамперед вибором, який порушував громадянський обов'язок перед власною батьківщиною. Колабораціонізму вони могли протиставити пасивний чи активний опір або просто відмовитися від сприяння окупантам. Крім того, західноєвропейські нації могли розраховувати на перемогу сил антигітлерівської коаліції як засіб свого визволення від окупації [18, с. 118].

На відміну від держав Західної Європи, на території колишнього СРСР класичного колабораціонізму не існувало. Співпраця з нацистськими окупантами українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, татар, вірменів, азербайджанців та національних меншин розглядається колабораціонізмом переважно в офіційній радянській та сучасній російській історіографії. Представники вищезазначених національностей, які співпрацювали з німецькими окупантами або служили їм, не зраджували своїх

держав, бо таких не існувало у природі. У цьому контексті вітчизняний історик І. Патриляк стверджує, що поняття колабораціонізму для українців може бути застосоване лише умовно, з низкою застережень. Колабораціонізм українців часів німецької окупації він характеризує як подібну до колабораціонізму поведінку, що виробилася внаслідок бездержавного існування українського народу, а також моральною дезорієнтацією, зумовленою політикою комуністів та нацистів [20, с. 86–87]. Лише для російського населення це була насамперед боротьба проти більшовицького режиму.

У відповідності до цього можна виділити мотиви політичних сил на окупованій території СРСР, що, співпрацюючи з окупантами, переслідували власні цілі: 1) антибільшовицькі реформістські сили, які намагалися відігравати роль консолідуючої сили у боротьбі проти сталінського режиму (російський генерал А. Власов і його прихильники); 2) бездержавні автономісти, які першочергове завдання вбачали у досягненні територіально- національної автономії (козацькі, кримськотатарські, калмицькі, кавказькі та ін. активісти); 3) антикомуністичні сили, які прагнули відновити державну незалежність, яку вони втратили після окупації їхніх земель більшовицькою Росією в 1920–1940 рр. (естонські, литовські, латвійські, українські, грузинські, вірменські, білоруські, кавказькі, волзько-татарські угруповання і прибічники ідеї створення Великого Татарстану) [5, с. 155–156].

На основі диференціації такої співпраці з окупантами дослідники виділяють мотиви та інтенсивність радянського колабораціонізму: 1) нейтральну (колабораціоністи продовжують існувати в умовах окупації так, ніби нічого в житті їхньої країни не змінилося); 2) тактичну (колабораціоністи співпрацюють з ворогом, намагаючись дочекатися сприятливих політичних обставин, щоб звільнитися від окупантів); 3) умовну (колабораціоністи йдуть на співпрацю у разі збереження нацистськими окупантами якихось політичних чи військових поступок); 4) безумовну [7, с. 12–13]. Остання форма співпраці з ворогом передбачає абсолютне підпорядкування окупаційній владі власних національних інтересів, але це, з нашої точки зору, в історії Другої світової війни трапляється дуже рідко, і скоріше є винятком.

Проблема колабораціонізму тісно пов'язана з морально-етичними критеріями оцінок дій та вчинків людей в екстремальних умовах війни та окупації. Чимало науковців, особливо радянського періоду і сучасної Росії, ігнорують питання про те, чи СРСР і сталінський тоталітарний режим можна ототожнювати з поняттям «Батьківщина». Відомо, що СРСР утворювався не тільки з порушеннями міжнародно-правових норм щодо волевиявлення населення, а скоріше як результат окупації більшовицькими військами території народів колишньої Російської імперії. Для мільйонів радянських громадян, які проживали в умовах сталінського режиму, СРСР ніколи не був їхньою державою так само, як більшість противників більшовизму в радянських республіках не сприймали їх як свої незалежні держави. Як справедливо зазначають зарубіжні дослідники, поняття колабораціонізму можна застосовувати лише в тому випадку, коли йдеться про легітимний уряд держави, вибраний шляхом вільного волевиявлення більшістю населення країни. Таким чином, стверджують вони, під категорію колабораціоністів можна віднести лише громадян демократичних держав, які співпрацювали з нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни [1, с. 5–6].

Співпраця на стороні нацистської Німеччини представників народів, території яких після розпаду Російської імперії були окуповані більшовиками й насильно включені до складу СРСР, була набагато складнішим і заплутаним явищем, ніж співучасть західноєвропейських народів. На мотиви такої співпраці впливали не тільки злочинна політика сталінського тоталітарного режиму, але й колишня політика Російської імперії як попередника більшовицького СРСР. Причини, що спонукали представників народів СРСР розпочати боротьбу проти більшовицького режиму, що стала основним мотивом колабораціонізму, визрівали десятиліттями й задовго до Другої світової війни. Варто зазначити, що саме діяльність більшовиків на чолі з В. Ленінін у роки Першої світової війни започаткувала форму відкритого колабораціонізму з кайзерівською Німеччиною. Отримавши фінансування від німецького генерального штабу 60 млн марок, вони у жовтні 1917 р. здійснили державний переворот у Петрограді та вивели Росію із війни [28, с. 210–242].

Безумовним є й те, що необхідно розрізняти примусовий і добровільний колабораціонізм, міру та характер співпраці з ворогом. Частина радянських громадян робила це з бажання збагатитися, інші просто заради врятування свого життя, треті – для досягнення політичних цілей, що не мали нічого спільного з нацистським режимом та його ідеологією. Мільйони громадян на окупованій території добровільно чи примусово працювали у промисловості, сільському господарстві, сплачували податки, надавали помешкання та обслуговували солдатів і офіцерів німецької армії. Тисячі з них вели боротьбу з нацистським режимом поза місцями своєї праці, а в робочий час на промислових підприємствах виготовляли зброю для німецького Вермахту та СС. Тим паче, що сталінський режим радянським громадянам на окупованій території надавав право лише у двох випадках; 1) піти в ліс і вести партизанську

боротьбу проти окупантів; 2) вмерти з голоду або бути розстріляними та замученими окупантами [11, с. 46]. Все, що не вписувалося в офіційні радянські норми, вважалося зрадою і співпрацею з ворогом.

Спростовуючи радянські міфи про колабораціонізм у роки війни, частина науковців зазначає, що радянські громадяни, які залишалися за лінією фронту, в низці випадків вели досить нормальне життя. Зокрема, вони самі здійснювали самоврядування своїми населеними пунктами, були захищені від злочинців, могли захищати свої права у судах. У випадку захворювань мали можливість звернутися за медичною допомогою, а на вихідні – відвідати театри, кінотеатри, музеї. Молоде покоління могло отримувати не тільки шкільну, але й професійну освіту [10, с. 7; 25]. Очевидним було й те, що жити в окупації і не співпрацювати з німцями у будь-якій сфері було просто неможливо. Кожний, хто здійснював якусь дозволена окупантами діяльність, за термінологією сталінського режиму оголошувався «зрадником», «німецьким прислужником», «ворогом народу». Так, після звільнення окупованих територій Червоною Армією до кримінальної відповідальності притягали не тільки солдатів і командирів антирадянських військових формувань, але і службовців поліції, які забезпечували порядок у населених пунктах, працівників органів місцевого самоврядування. Діяльність керівників низових структур (сільських старостів, волосних старшин), а також працівників шкіл, лікарень, культурних закладів, промислових підприємств, які здебільшого не підпадали під кримінальну відповідальність, тим не менше вважалася колабораціонізмом з німецькими окупантами [10, с. 308–309].

Російський політичний та військовий колабораціонізм за своєю природою відрізнявся від колабораціонізму інших радянських народів. Для нього на перше місце виступала боротьба проти сталінського режиму, а для народів Прибалтики, які втратили державну незалежність перед німецько-радянською війною, Радянський Союз став ворогом номер один. У колабораціонізмі українців та білорусів, вважає російський історик І. Гілязов, відігравали роль два важливих фактори: 1) з одного боку, національно-державні прагнення окремих політичних діячів, які надіялися за допомогою Німеччини створити національні держави; 2) з іншого – тривала німецька окупація території України і Білорусії, коли навіть пасивних людей час примушував робити вибір: 1) йти в партизани й боротися проти окупантів; 2) спробувати пристосуватися й зайняти нейтральну позицію; 3) піти на службу в окупаційні органи влади. При цьому в Україні, особливо в Західній, чимала частина населення боролася як проти німців, так і проти сталінського режиму [7, с. 15].

Утвердження жорстокого тоталітарного сталінського режиму, колективізація, криваві репресії, знищення національних культур та освіти стали прелюдією до кульмінації – масового колабораціонізму в роки Другої світової війни. Американський історик Т. Снайдер констатує, що радянський терор у той час не лише перевершував нацистський у масштабі – він був незрівнянно більш смертельний. У 1937–1938 рр. до смертної кари в Німеччині засудили 267 осіб, а у Радянському Союзі – 378 326 лише в ході однієї кампанії боротьби з куркулями. Знов-таки, зважаючи на різницю в кількості населення, ризик, що громадянин СРСР загине під час кампанії проти куркулів був у 700 раз вищий за ризик, що німецький громадянин дістане смертний вирок у нацистській Німеччині [24, с. 98]. Радянські пропагандистські стереотипи про «монолітну єдність трудящих» на початку 1940-х рр. видавали бажане за дійсне. Насправді такої єдності в радянському суспільстві не було, так само, як у 1941 р., так і в 1991 р. Відомий український історик М. Коваль зазначає, що на початку «фатальних сорокових» незрима прірва взагалі поглибила розкол народу на членів ВКП(б) та безпартійних, на «радянських патріотів» і «ворогів народу», на «верхи» й «низи». По суті, громадянська війна, розпочата в країні у 1918 р., хоча й в інших формах – то як «гаряча», то як «холодна», тривала весь час [14, с. 247]. Саме сталінський тоталітарний режим створив умови, через які серед громадян СРСР появилось чимало його противників, які під час війни вирішили співпрацювати з ворогом своєї держави. Переважно з таких громадян окупаційні власті призначали бургомістрів, старостів, начальників поліції, комплектували допоміжну поліцію, яка тісно співпрацювала з німецьким Вермахтом. Завдяки колабораціоністам, а серед них нерідко траплялися й колишні комуністи, службовці радянських правоохоронних органів, на окупованих територіях успішно діяла німецька поліція безпеки (СД), таємна державна поліція (гестапо), польова поліція, різного роду спецслужби. Вітчизняні дослідники відзначають, що вже за короткий період часу українська допоміжна поліція своєю чисельністю та розгалуженістю перевершила навіть радянські сумнозвісні каральні органи [14, с. 127].

Часто населення влітку 1941 року з власної ініціативи зразу ж після втечі органів радянської влади, але ще до приходу німецьких військ створювало озброєні підрозділи для забезпечення охорони порядку. На їх основі формувалися підрозділи батальйонної ланки, які перебували під повним німецьким контролем і використовувалися для охорони військових та господарських об'єктів, таборів для військовополонених і єврейських гетто, а також у боротьбі з партизанами [9, с. 237]. Окуповану територію німецькі

владі розділили на зону «А» (250–800 км від лінії фронту), де управління здійснювали військові, і зону «В» (управління здійснювалося Міністерством у справах окупованих східних територій). Загальна чисельність допоміжної поліції в зоні «В» до липня 1942 р. налічувала 165 128 чоловік, а на початку 1943 року досягла 330 тис., причому в охоронній поліції, жандармерії та пожежній охороні служило 253 тис. чоловік [12, с. 30–31].

Політизація колабораціонізму та його морально-етичних критеріїв тісно пов'язана зі штучною підміною понять радянськими, деякими зарубіжними, російськими та проросійськими дослідниками. Одні з них, незважаючи на масовий характер співпраці радянських громадян з окупантами й не враховуючи мотивів, якими вони керувалися, називають їх виключно «зрадниками Батьківщини». Вони наголошують, що німецькі власті, використовуючи військові формування з радянських громадян у своїх цілях, не мали намірів надавати державну незалежність їхнім народам, а тому є підстави вважати ці формування «пособниками фашистів». Слід виділити особливу категоричність в оцінках колабораціонізму сучасних російських істориків Б. Ковальова, М. Семиряги та ін. Використовуючи великий обсяг архівних матеріалів, вони намагається у своїх працях за всяку ціну доказати, що сотні тисяч радянських колабораціоністів були типовими зрадниками і злочинцями. Засуджуючи у моральному аспекті співпрацю радянських громадян із нацистською Німеччиною, російський історик М. Семиряга називає такий колабораціонізм «різновидністю фашизму» й наголошує, що його в принципі неможливо виправдати [15, с. 12, 366; 23, с. 9, 473].

Відомий німецький історик Й. Гофман у цьому питанні займає протилежну позицію, яка заперечує огульне оголошення всіх радянських колабораціоністів, особливо солдатів армії генерала А. Власова (РВА), військовими злочинцями та зрадниками Батьківщини [8, с. 472–479]. Подібних поглядів у своїх працях, які написані на основі великої кількості архівних матеріалів, дотримуються також російські історики К. Александров, П. Крикунов, С. Дроб'язко та ін. [2; 9; 16]. Всі вони по-різному ставляться до радянських громадян, які брали участь у бойових діях на стороні ворога. Але разом з тим для них є характерний загальний і, на нашу думку, правильний концептуальний підхід, суть якого полягає в тому, що безпрецедентна за масштабами співпраця радянських громадян з нацистською Німеччиною була об'єктивним наслідком сталінської соціально-економічної системи, яка впливала на мотиви та поступки різних категорій людей.

Усього впродовж Другої світової війни в німецьких збройних силах проходили службу, згідно з відповідними дослідженнями, близько 2 млн іноземних громадян – більшість добровільно, а решта в результаті різних призовних кампаній. Зарубіжні дослідники, наприклад І. Гофман називає цифру від 400 до 600 тис. радянських громадян, К. Александров – близько 1 млн радянських громадян. Вітчизняна дослідниця В. Шайкан називає цифру 899 366 чоловік (українців 205 810 чоловік – 22,8% від загальної чисельності військових формувань з радянських громадян) [8, с. 28; 2, с. 5; 27, с. 239]. Найбільш вірогідною, на думку автора, ця чисельність становить близько 1,2 млн чоловік: 1) росіяни – 380 тис.; 2) українці – 250 тис.; 3) білоруси – 70 тис.; 4) латвійці – 150 тис.; 5) естонці – 90 тис.; 6) литовці – 50 тис.; 7) азербайджанці – 38 500; 8) грузини – 25 тис.; 9) вірмени – 22 тис.; 10) народи Північного Кавказу – 28 тис.; 11) народи Середньої Азії – 45 тис.; 12) народи Поволжя і Уралу – 12 500; 13) кримські татари – 10 тис.; 14) калмики – 7 тис. [9, с. 523–524].

Велика кількість радянських військовослужбовців переходила на бік німецьких військ не стільки через позитивне ставлення до нацистської Німеччини, як через несприйняття сталінського режиму у СРСР. Солдати, офіцери та генерали німецької армії у своїх мемуарах з подивом відзначають, що в 1941 р. населення СРСР надзвичайно доброзичливо зустрічало німецькі війська, а червоноармійці та командири добровільно здавалися в полон. Відомо також, що ставлення сталінського керівництва до військовослужбовців Червоної Армії, які потрапили в полон, було не менш жахливим, ніж ставлення до них з боку нацистів. Полон у СРСР ще до війни розглядався як тяжкий військовий злочин, вважався зрадою Батьківщини і карався виключно вищою мірою покарання – розстрілом з конфіскацією майна [22, с. 74]. Тому німецьким вербувальникам з Вермахту не важко було переконувати радянських військовополонених у тому, що добровільне приєднання до боротьби проти «єврейського більшовізму» є єдиною альтернативою смерті.

У результаті тільки в РВА весною 1945 р. проходили службу колишні військовослужбовці Червоної Армії – 9 генералів і комбригів, 95 старших офіцерів від майора до полковника. Серед них були навіть 2 Герої Радянського Союзу – льотчики старший лейтенант Б.Р. Антилевський та С.Т. Бичков, які, потрапивши в полон, добровільно погодилися поступити на службу в підрозділ ВПС РВА [6, с. 324–326]. В той час як мобілізовані до Червоної Армії громадяни Західної України, Західної Білорусії, Буковини, Прибалтики добровільно переходили на бік німецької армії, у центральних та східних регіонах вони потрапляли в полон внаслідок бездарних дій радянського командування. На долю радянських

військовополонених суттєво впливало те, зазначають німецькі історики, що СРСР до моменту нападу Німеччини остаточно не ратифікував Женевської конвенції про військовополонених 1929 р. і не визнав Гаазької конвенції 1907 р. про міжнародні правила ведення сухопутної війни. Це повною мірою використовувало нацистське керівництво Німеччини [30, с. 247]. Необхідно зауважити, що Декларація про приєднання СРСР до Женевської конвенції 1929 р. була підписана наркомом СРСР М. Литвиновим 25 серпня 1931 р., але не ратифікована Верховною Радою СРСР.

У серпні 1942 р. була затверджена інструкція «Використання місцевих допоміжних сил на Сході», яка стала першим німецьким збірником розпоряджень, що стосувалися радянських добровольців у німецькій армії з окупованих територій. Всі «місцеві допоміжні сили», згідно з інструкцією, поділялися на категорії: 1) військовослужбовці з представників тюркських народів і козаків; 2) місцеві охоронні частини з добровольців, які включають звільнених з полону естонців, латишів, литовців, фінів, українців, білорусів та фольксдойче; 3) підрозділи з місцевих добровольців і звільнених військовополонених для виконання поліцейських функцій; 4) «хіви» (як конюхів, поварів, санітарів, піднощиків боєприпасів тощо); 5) добровольців із місцевих жителів на допоміжній службі в інженерних частинах німецької армії [5, с. 262–263]. Згідно з цими розпорядженнями звільнені військовополонені могли поступити на службу в німецькій армії лише після двомісячної перевірки. За встановленими 2 жовтня 1943 р. штатами піхотної дивізії Вермахту передбачалася наявність 2005 радянських добровольців на 10 708 чоловік німецького особового складу (15% загальної чисельності дивізії) [26, с. 62].

Особливо суперечливими є оцінки колабораціонізму національних меншин, які проживали на територіях радянських республік. Характеризуючи особливості німецької політики щодо народів Кавказу, американський історик Д. Армстронг вказує на причини, які їх зумовлювали: 1) Кавказ розглядався тільки як трамплін для просування німців на Близький та Середній Схід, а тому колонізацію регіону не потрібно було проводити; 2) народи Кавказу були не слов'янськими, а розглядалися «арійцями»; 3) Кавказ був найбільше віддалений від Третього рейху, а тому не міг стати місцем розселення німців; 4) вплив Туреччини та емігрантських кавказьких політичних діячів на А. Розенберга у проведенні більш розумної політики стосовно Кавказу; 5) на відміну від інших окупованих регіонів СРСР, на Кавказі не була створена цивільна окупаційна адміністрація [3, с. 214–215]. Подібну тактику німецькі власті використовували стосовно кримських татар та інших мусульманських народів, які потрапили під окупацію. Особливе ставлення нацистських властей стосувалося німецької національної меншини у СРСР. На початку 30-х років XX ст. у СРСР проживало 1 240 000 німців (з них в Україні 392 тис.) [4, с. 27]. На початку Другої світової війни їхня чисельність зросла із врахуванням природного збільшення і німців, що проживали і були приєднані до СРСР на територіях Польщі, анексованих Прибалтійських держав та румунської Бессарабії. Радянські німці (фольксдойче), які після сталінських депортацій залишилися на окупованій території, залучалися в основному до адміністративної служби, у поліції та військах СС. Вітчизняний дослідник проблеми Р. Пономаренко зазначає, що в німецьких військових формуваннях служили близько 20 тис. радянських фольксдойче [21, с. 175–176].

Загалом, однозначно оцінити таке явище, як радянський колабораціонізм, практично неможливо. Він віддзеркалює важку для розуміння дилему Другої світової війни, оскільки боротьба мала два суперечливих аспекти: на східному фронті змагалися між собою дві ідеологічні системи: 1) расистська теорія А. Гітлера позбавляла його антирадянської підтримки населення СРСР, важливого чинника, який міг принести йому перемогу; 2) сталінська теорія класової боротьби призвела до такого рівня ворожості великої частини населення, що багато радянських громадян не чинили опору німецьким військам і співпрацювали з окупантами. Тому нині, а це очевидно, не можна оцінювати всіх колабораціоністів із представників народів СРСР виключно тривіальними зрадниками. Будь-який випадок зради, безумовно, можна вважати прикладом колабораціонізму, але не кожний випадок колабораціонізму, як засвідчила практика Другої світової війни, став проявом зради свого народу.

Література:

1. Абрамян Э. Кавказцы в Абвере. Москва : Издатель Быстров, 2006. 352 с.
2. Александров К. Русские солдаты Вермахта. *Герои или предатели*: сборник статей и материалов. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 752 с.
3. Армстронг Дж. Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941–1943. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2007. 429 с.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 456 с.
5. Боляновський А.В. Иноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. 880 с.
6. Бортаковский Т.В. Расстрелянные Герои Советского Союза. Москва : Вече, 2012. 400 с.
7. Гилязов И.А. Легион «Идель-Урал». Москва : Вече, 2009. 304 с.

8. Гофман И. «Русская освободительная армия» против Сталина. Москва : АСТ, 2014. 539 с.
9. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва : Эксмо, 2004. 608 с.
10. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944. Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2010. 383 с.
11. Ермолов И. Под знаменами Гитлера. Советские граждане в союзе с нацистами на оккупированных территориях РСФСР в 1941–1944 гг. Москва : Вече, 2013. 464 с.
12. Жуков Д.А., Ковтун И.И. Русская полиция. Москва : Вече, 2010. 304 с.
13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» від 15.03.2022 р. URL: <https://ukrinform.ua/rubric-ato/3430800-zakon-pro-kriminalnu-vidprovidalnist-za-kolaboracionizm-nabuv-cinnosti/> html.
14. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
15. Ковалев Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород : Новгородский университет, 2009. 372 с.
16. Крикунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. 608 с.
17. Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941–1945: Факты и документы. Москва : Олма Медиа Групп, 2011. 496 с.
18. Майоров М. Українці – чемпіони з колабораціонізму у світі. *Війна і міф. Друга світова*. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. С. 117–121.
19. Наймарк Н.М. Геноциди Сталіна. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
20. Патриляк І. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941–1944 рр.). *Від Рейхстагу до Івдодіми. Україна та українці у Другій світовій*. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. С. 72–100.
21. Пономаренко Р.О. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. Москва : Яуза-пресс, 2014. 256 с.
22. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труды, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : РОССПЭН, 2002. 896 с.
23. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 863 с.
24. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
25. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів–Донецьк : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 442 с.
26. Чуев С. Проклятые солдаты. Москва : Эксмо, 2004. 576 с.
27. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : «Мінерал АГН України», 2005. 466 с.
28. Шиссер Г., Траутман Й. Русская рулетка: Немецкие деньги для русской революции. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 254 с.
29. Шмидт П. Переводчик Гитлера. Смоленск : Русич, 2001. 400 с.
30. Штрайт К. Советские военнопленные в Германии. *Вторая мировая война: Взгляд из Германии* : сборник статей. Москва : Яуза. 2005. С. 233–258.